

Іван Ярмошик
(м. Житомир)

**ПОДІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОГО
МЕМУАРИСТА ЯНА ДУКЛАНА ОХОТСЬКОГО
(кінець XVIII – початок XIX ст.)**

У статті розглядаються проблеми відображення історії Волині в мемуарах польських діячів наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. в умовах після поділів Речі Посполитої, основну увагу приділено аналізу «Pamiętników Jana Duklana Ochockiego».

Ключові слова: Волинь, мемуари, дослідження, історичне краєзнавство.

На зламі XVIII – XIX ст. в історії Волині відбулися значні зміни в суспільному, економічному, культурному житті краю, викликані складними перипетіями, пов'язаними із поділами Польщі сусідніми державами. Унаслідок тих подій Волинські землі разом із іншими регіонами Правобережної України увійшли до складу Російської імперії, сформувалася Волинська губернія з центром у місті Житомирі.

У цей час започатковується наукове вивчення минулого Волинського краю. До цього дослідницького процесу були причетні польські, російські та українські дослідники. Саме в цей період починають формуватися наукові засади історико-краєзнавчого вивчення Волині як одного із регіонів України. Науковий доробок українських істориків та краєзнавців був проаналізований автором цієї статті в своїй монографії [1]. На окрему вагу заслуговують і праці польських дослідників, які упродовж першої половини XIX ст. створили ряд із історії Польщі, де як її складова частина розглядається минуле Волині. У наступні роки вони продовжили вивчення

історії волинського краю, з'явилися і спеціальні розвідки присвячені виключно Волині.

Останнім часом в українській історіографії з'явилося ряд праць про відомих польських дослідників Правобережної України. Помітним у цьому плані є доробок С.Баженової, нею підготовлені та видрукувані монографії про Ю.Ролле, Ю.Словацького, ряд статей про українську школу в польській історичній літературі [2].

Упродовж першої половини ХІХ ст. та в пізніші десятиліття на Волині як і на Правобережній Україні взагалі, залишались сильними позиції польської шляхти. Цьому сприяло те, що царський уряд зберіг на Правобережній Україні за польською мовою її попередній статус. В регіоні продовжували функціонувати польські освітні заклади, засновувались нові (наприклад у 1805 році – Кременецька гімназія, пізніше перетворена на ліцей), не було обмежень і в релігійному житті.

На розвитку польської історіографії того часу позначилась криза польської держави, зокрема поділи Польщі між Прусією, Австрією та Росією. Це загостило серед інтелігенції інтерес до минулого, спричинилось до пошуку глибинних причин національної трагедії. З одної сторони на замовлення урядових кіл Австрії (до якої відійшли землі Галичини) та Прусії публіцисти намагались оправдати поділи Польщі. Проти цих претензій виступили польські автори, близькі до двору Станіслава Августа. Поряд з проблемами загальнопольської історії, у їх працях зачіпались і питання української історії, зокрема волинського регіону.

З огляду на логіку розвитку історичної науки в сучасній Україні та польсько-українських культурних, наукових, політичних взаємин, актуальним вбачається простежити відображення у працях польських істориків та мемуаристів, проблем минулого як Волині, так і інших регіонів України; методи підходу до їх висвітлення; розглянути вплив на дослідницький процес вивчення Волині польських істориків.

Проблеми матеріальної та духовної культури Правобережної України зачіпались як в дослідницьких працях та к і в творах мемуарного характеру таких авторів як М. Балінський і Т. Ліпінський, Я. Гіжицький, Ю. Крашевський, В. Марчинський, О. Пшеждзецький та інших.

Особливу групу праць польської історіографії як першої половини XIX ст. так і інших періодів складають твори мемуарного характеру – *pramiętniki*. Вони становлять безперечний інтерес для дослідників минулого Волині, але до сьогодні вони іще не були об'єктом аналізу в українській історіографії. Польська література згаданого періоду багата мемуарами, які і до сьогодні залишаються маловідомими для широкого загалу волинських краєзнавців. Це в першу чергу мемуари Северина Букара, Хржонстовського, Аноніма Подолянина, Вацлава Борейка, Антонія Анджейковського, Юзефа Джевецького, Юзефа Понятовського та інших.

У першій половині XIX ст. в польській історіографії були започатковані традиції публікацій творів цього роду. Слід відмітити великі заслуги в цьому плані Міхала Балінського, Міхала Грабовського [3] та відомого на Волині культурного та громадського діяча, письменника і видавця Юзефа-Ігнація Крашевського. Останній започаткував спеціальну серію таких публікацій та видав у Дрездені чимало важливих пам'яток мемуарної літератури, які стосуються польської історії другої половини XVIII – XIX ст. [4].

Наразі хочу звернути увагу на мемуари польського шляхтича початку XIX століття, життя якого було пов'язане з волинським краєм, – Яна Дуклана Охотського.

Уперше вони були видрукувані в середині XIX ст. у Вільно за ініціативою Юзефа Крашевського [5]. У багатьох сучасних бібліографічних посиланнях останній зазначається і автором цієї праці, хоч був лише її видавцем. Ю.-І. Крашевський в передмові наголошує, що спогади Я. Охотського у 30 – 40 – х рр. були досить відомими і популярними на Волині, їх рукопис передавався від родини до родини,

ходив по руках, викликаючи справжній інтерес серед обивателів. Зрештою він потрапив до видавця і після певного опрацювання був видрукуваний. Як зазначив Ю.-І.Крашевський у передмові, він намагався «*Nic w nich dodac, nie zmienic nie maty odwagi, dajemi je jak sq...*», все ж видання пройшло офіційну цензуру. Видрукувані мемуари викликали зацікавлення у читачів, тому що через кілька років їх було видано російською мовою [6]. Порівняно із віленським виданням російськомовне є дещо скороченим, воно вийшло двохтомним замість чотирьохтомного. Російські видавці вважали лишньою інформацію про дворянські вибори на урядові посади в губернії та в Житомирі й інші конкретні події з історії міста. На їх думку «они могут быть дороги разве только для житомирской публики и то не нынешней, а для той прежней, периода 1801 – 1830 годов» [7]. На наш погляд саме така конкретна інформація становитиме інтерес для сучасних дослідників-краєзнавців.

Автор спогадів належав до збіднілої шляхти, родом із Люблінського воєводства, де його рід володів невеличким маєтком Ришки. У пошуках кращої долі батько переселився на Волинь, де і пройшло подальше їх життя, пізніше вони вважали себе місцевими постійними жителями «и только сохраняем одно воспоминание о первоначальном своем происхождении». Ян Охотський отримав добру на той час освіту, завдяки власній праці та розумовим здібностям зміг добитися помітного становища серед волинської шляхти, був знайомий з багатьма видними діячами Волинської губернії того бурхливого часу. Своєю кар'єрою він завдячує тодішньому київському воєводі Юзефу Стемпковському (він нам відомий як командувач польської армії, кинутої на придушення Коліївщини), у якого довгий час служив секретарем.

У своїх мемуарах Я.Охотський виступає добросовісним описувачем, правдивим і до певної міри наївним. Його мемуари це власне сімейна хроніка, яка віддзеркалює побутове життя тогочасного суспільства. Спогади він писав уже на схилі літ (у віці 76 років), користуючись певними

замітками та власною пам'яттю. При цьому з самого початку застерігає читача, що пише не історію, а лише спогади зі свого бурхливого життя. Мемуари Я.Охотського змальовують яскраву картину домашнього і частково суспільного життя вищих суспільних верств Польщі наприкінці ХУІІІ – початку ХІХ століття, дають уявлення про ту епоху, людей, які оточували Я.Охотського, їх нрави, звичаї, характер виховання як в навчальних закладах так і в домашній обстановці. Мемуари доносять до нас дух того віку. І саме ці особливості становлять найбільшу цінність мемуарів. Крім побутових деталей, вони комплексно змальовують тип людини, спосіб життя у той час. Мемуари розповідають про складну епоху в історії Польщі, тут є інформація про прийняття Травневої Конституції 1791 р., автор описує яке враження на жителів Варшави мало її проголошення. Для нас є цікавою інформація про конкретну участь волинської шляхти у повстанні Тадеуша Костюшка, опис тих військових подій, які відбувалися на території Волині, дисципліна у польських військах (слід відмітити, що не завжди найвищого рівня), їх ставлення до місцевого населення.

На наш погляд, важливими для сучасного краєзнавства є описи традицій господарського й торгового життя тодішньої Волині. Я.Охотський багато уваги приділяє опису контрактних ярмарків у містах Львові та Дубно, характер і порядок укладання угод, ціни на основні товари, в тому числі й на предмети розкоші.

Для Я.Охотського характерним є широкий погляд на умови тогочасного життя. Серед інших він приділив увагу і аналізу соціальних прошарків волинського населення. Зрозуміло, що в центрі його уваги – польська шляхта. Однак згадав і українську, підкресливши, що особливо багато її представників проживає на території Овруцького повіту, іноді в одному селі нараховувалося 200 – 300 шляхетських дворів, що не сприяло їх матеріальному збагаченню. Я.Охотський називає цю шляхту «новим дворянством», яке отримало свої володіння за службу, і наділи їм надавали

за рахунок незаселених земель. З-поміж цієї шляхти були представники різних національностей, та переважали вихідці з українських козаків. Найбільш відомими родинами української шляхти він називає Виговських, Меленських, Бехів, Пашинських, Каленських та інших. Серед цієї шляхти згадує і представників перекопських та кипчакських татар, які за службу Речі Посполитій теж отримали тут володіння та прийняли християнство, хоч їх співплемінники, які оселилися в інших регіонах Литви залишилися в рідній вірі.

Звертає увагу використання Я.Охотським термінів «Україна», «Волинь», «Поділля». Україною він вважав територію Київського, Овруцького, Бердичівського повітів Київського воєводства. Волинь і Поділля для нього то окремі регіони і у відповідності з тодішньою польською (та й російською) традицією не ототожнював їх з українськими землями. До Чернігівщини вжив термін Малоросія [8].

У спогадах Я.Охотського цінною є інформація про перші десятиліття існування Волинської губернії, формування і діяльність на перших порах її адміністративних структур. Він дає власні характеристики тодішнім губернаторам (Гіжицькому, Комбурлею, Анджейковському). Як правило ці характеристики позитивні, однак поміж похвальними відгуками про можновладців, досить часто наводить приклади їх хабарництва, корупції, наклепництва в середовищі шляхти, ворожнечі на основі майнових спорів. Краєзнавцям Волині будуть цікавими і відомості про побутове життя відомих вельмож того часу, зокрема Іллінського, який займав видне місце посеред магнатів Волині, власника Романова та багатьох сіл та містечок в краю.

Безперечно викличуть інтерес розповіді про їх моральні звичаї, побутове життя. Так серед польських авторів поширеними є відомості про п'янство серед українських козаків та українців взагалі. Ян Охотський таких відомостей не наводить, але детально описує про традиції вживання в той час алкогольних напоїв серед польської шляхти. Для прикладу,

Чуднівський староста Ільїнський під час першого обіду о 10-00 регулярно випивав 6 пляшок французького вина, під час другого обіду о 14-00, якщо не було гостей, – іще 6, а за вечерею знову ж 6 пляшок. Це крім того, що перед їжею для збудження апетиту випивали ще й певну кількість горілки. А на шляхетських сеймиках постійно давались накази депутатам на Варшавський сейм «не дозволять ни малейшей пошлины на вино», а під кінець сеймиків шляхта напивалась і немилосердно рубалась шаблями [9]. Цікавим, очевидно, буде і такий спогад Я.Охотського, що після третього поділу Польщі, під час контракткових ярмарків у Львові, жінки «от великого патриотизма бросались в любовные интриги, без оглядки переменяли любовников, отнимали их друг у друга. Мужья поступали совершенно также» [10]. Зрештою це призвело до того, що у Львові недобррозичливо почали дивитись на приїжджих поляків.

Автор згадує і про таку відому подію в історії України як повстання Коліївщина. У його часи мемуарист був малою дитиною, як він виразився «*jeszcze w kolebce leżał*», і розповів лише те, що запам'ятав із розповідей вірогідних людей та, очевидно, під враженням від прочитаних протоколів воєнного суду, з якими він мав змогу ознайомитися в Лабуні у 1787 р., перебуваючи на службі у воєводи Ю.Стемпковського. Про ці події в історіографії є ряд мемуарів безпосередніх очевидців. Я.Охотському вони не були відомі, тому що він висловлював жаль з того приводу, що ніхто з очевидців не описав цих відомих подій в деталях і безпристрасно. А ті розповіді, які йому довелося читати (хоч він не зазначив які саме) недостатньою мірою їх пояснюють.

Відомі мемуари дітей Уманського губернатора Младановича – Вероніки Кребсової та її брата Павла, які були врятовані від смерті самим І.Гонтою та інших польських авторів [11]. Вероніка (після заміжжя Кребсова) на час повстання була 18-літною дівчиною, а мемуари свої писала у 1827 році, коли вже була 77-літньою бабусею. Через що, як вважають дослідники, дійсні факти в її пам'яті переплутались з вигадками

[12]. Натомість її брат Павло в часи повстання мав приблизно 7-8 років, тому його свідчення теж не можуть бути достовірними. У першу чергу ці спогади мали на меті викликати співчуття до поляків як жертв «кровожадних гайдамаків».

Я.Охотський зазначив, що головним учасником повстання був простий народ, і дуже мало в заворушеннях брали участь освічені люди. А народом в першу чергу рухали почуття ненависті та бажання помсти. Головною причиною такої ненависті автор називає тяжке матеріальне становище селян, байдужість магнатів до нужд людей, здирництва орендарів-євреїв від яких тяжко терпіли місцеві жителі, їх було “*obdzierano nieraz i srogo się obchodzono z ludem*”. Мемуарист особливо наголошує, що людина який терпів такі наруги від управителів та євреїв-орендарів не втратив почуття власної гідності – “*nie zaparł całkiem uczucia swej godności, a w dobrym bycie czerpał siły do oporu*” [13]. Зрештою жорстокі утиски і несправедливості викликали насильницький спротив. Як видно із зауважень мемуариста, Ю.Стемпковський у своїх рапортах доповідав королю про саме таку причину народного повстання. Правда він не знає чи опубліковані ці документи, чи збереглися взагалі, а якщо збереглися то можуть знаходитись у спадкоємців воєводи [14]. Повсталому народові симпатизувало духовенство, представників якого єднала з народом єдина віра (мемуарист тут має на увазі, очевидно, православне духовенство).

Я.Охотський вказує, що повстання розпочалося з Корсуня, а головним епіцентром подій стала Умань, де розпочалася нечувана різня всього, що викликало ненависть у народу, коли відбувались такі “*świętokradztwa, o których wspominać nie chcę*”. Причиною швидкого поширення повстання в Україні автор називає відсутність тут коронних військ, тому “*Gonta z zebraną drużyną posunął się dalej i w pień wycinając szlachtę, księży i żydów nie zostawił nikogo od Dniepru do Pawołoczy*”. Лише через певний час, коли підоспіли польські та російські війська, вдалося загасити вогнище повстання, а полонених гайдамаків відсилали для суду та покарання у

містечко Кодню, де була головна квартира головнокомандуючого польської армії (у Я.Охотського *główno-dowodzącego partyą ukraińską*) Юзефа Стемпковського.

На основі розповідей очевидців, мемуарист описує і мужню поведінку І.Гонти під час жорстокої страти – “*wyszedł na plac z wesołą i wypogodzoną twarzą, jakby do kupa na chrzciny*” [15].

Мемуари Я.Охотського цікаві для краєзнавців ще й тим, що містять певні вказівки для пошуків з метою локалізації місць, пов'язаних з подіями Коліївщини. Зокрема, до сьогодні точно не визначено захоронення, страчених у Кодні, гайдамаків. У Я.Охотського зазначено, що в його часи тут іще зберігалися сліди старого укріпленого замку, а на місці колишнього костюлу Августиніан видні ями, у яких утримували арештованих повстанців і що на цьому місці загинули тисячі людей [16].

Мемуарист згадує іще одного польського воєначальника, який разом із Ю.Стемпковським отримав від короля Станіслава Августа *Jus gladii* для упокорення гайдамаків. Це гродський суддя, місцевий поміщик із Зубовщини Дубровський, який організував власний загін для боротьби з гайдамаками, і перетворив свою резиденцію в Зубовщині у військовий табір, окопав її ровами й валами і пристосував її під тюрму для винуватців заворушень. Я.Охотський зазначає, що крім цього загону, у краї не було ніякої іншої поліції. Він був єдиним стражем державного порядку і спокою і добросовісно виконував свій обов'язок [17]. Разом з тим нічого не повідомляється про якісь конкретні каральні заходи Дубровського.

У спогадах знаходимо іще один епізод пізніших часів пов'язаний із Коліївщиною, який засвідчує, що грізне гайдамацьке повстання довго не давало спокою польським обивателям. На початку 90-х років XVIII століття в Польщі та в Україні розійшлися чутки про підготовку за підтримки сусідніх держав нової різанини подібної до уманської. Із уст в уста переходили жахливі звістки про страшні ножі незвичної форми з спеціальними гачками для витягування нутрощів з живих людей.

Переказували, що ці ножі везли великими партіями для майбутніх повстанців пилипони (старовіри). Ножів цих ніхто не бачив, але чутки ходили досить активно і викликали жах у шляхти. Як зазначає Я.Охотський, дами від цього втрачали свідомість, а чоловіки пили старе угорське вино.

Ці чутки спричинили численні арешти монахів, ігуменів монастирів та інших підозрілих людей. Арештованих відправляли до Варшави, де вони піддавалися жорстоким допитам. Звичайно, ніякої конкретної інформації так і не було одержано. Однак шляхта зібралася на спеціальний сеймик в Житомирі, де було постановлено організувати в краї на випадок бунту спеціальні загони міліції, яка формувалася б із дворян. Командування над цим міліцейським корпусом доручили відставному генералу Суліжицькому. Про рішення житомирського дворянського зібрання було повідомлено у Варшаву, де їх схвалили і додатково надіслали на допомогу три полки війська. Налякана шляхта взялася активно викорінювати бунт, який, як їм здавалося, мав невдовзі відбутись. Були розіслані спеціальні циркуляри міським старостам з вказівкою арештовувати людей за будь-який непослух. Я.Охотський з жалем зазначає, що внаслідок цієї паніки і непідтверджених чуток, від рук ката загинуло багато невинних людей [18]. Таке повідомлення мемуариста свідчить, що події гайдамаччини надовго залишилися в пам'яті шляхетського стану Польщі і викликали у них справжній жах навіть через десятиріччя.

Отже у відображенні подій Коліївщини Я.Охотським, на відміну від інших польських авторів, бачимо якщо не оправдання то співчуття до місцевого населення, яке внаслідок тяжкого гноблення з боку польських магнатів та утисків орендарів змушене було виступити на захист своєї честі та гідності.

У мемуарах Я.Охотського знайшли відображення багато важливих подій того бурхливого часу. Вони цінні тим, що презентують погляди сучасника, представника середніх прошарків польської освіченої шляхти

початку ХІХ ст. і поруч із іншими *pamiętnikami* та дослідницьким творами польських авторів є цінним джерелом для розуміння історії Правобережної України початку ХІХ ст.

Джерела і література.

1. Яρμοшик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ – ХХ століть / Іван Іванович Яρμοшик. – Житомир: «Волинь», 2006. – 216 с.;
2. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / Стефанія Едуардівна Баженова. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 108 с.; Баженова С.Е. До генези „української школи” в польській літературі доби романтизму (30 – 40) рр.. ХІХ ст.) /С.Е.Баженова // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С. 127 – 133.;
3. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe / Wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński. – Wilno, 1859. – 152 s.; Pamiętniki domowe zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego. – Warszawa, 1845. – XXVI, 249 s.
4. Biblioteka pamiętników i podróży po dawniej Polsce, wydawana przez J.-I. Kraszewskiego. – Drezno, 1870 – 1872. – Т. I – VI.
5. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – Т. I – IV. – Wilno, 1857.
6. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И.Крашевским. – Т. 1-2. – Спб. 1874.
7. Там само. Т.2. – С.308.
8. Там само. – Т.2. - С. 10.
9. Там само. – Т.1. – С. 25 – 26.
10. Там само. – Т. 2. - С. 17.
11. Krebsowa W. Opis auteniczny rzezi humańskiej / W.Krebsowa – Poznań, 1840.; Mładanowicz P. Rzez Humańska / P. Mładanowicz – Warszawa,

- 1862.; Lippoman. Rzez Umańska, czyli historia rewolucyi zrobionej przez Zelizniaka i Gontę, napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie prez znajdujancego się w tejze rewoluciji. Bunt hajdamaków na Ukrainie 1768 / Lippoman – Poznań, 1854.
12. Мірчук П. Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 р. / Петро Мірчук – Нью-Йорк, 1973. – С. 6.
  13. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – T. I – Wilno, 1857. – S. 106.
  14. Там само. – S.108.
  15. Там само. – S.108.
  16. Там само. – S.104.
  17. Там само. – S.108 – 109.
  18. Рассказы о польской старине.... – С. 134 – 137.

Ivan Iarmoshyk
(m. Żytomierz)

THE EVENTS OF VOLYN HISTORY IN THE REFLECTION OF
THE POLISH MEMORIALIST JAN DUKLAN OCHOTSKY AT THE END
OF THE XVIII CENTURY AND AT FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

This article deals with the problems of the history of Volyn in the chronicles Polish leaders at the end of the XVIII century and the first half of the XIX century in case of Rich Pospolyta dissolving. The main attention is paid to the analyses of «Pamiętników Jana Duklana Ochockiego».